

Е.И.Кычанов

**Галдан бошгот хааны тухай
хүүрнэл**

Орос хэлнээс орчуулсан Х.Цэдэв
Р.Батдэлгэр

Орчуулгын редактор Х.Цэдэв

Түүхийн зөвлөх А.Баасанхүү
Д.Ширэндэв

Улаанбаатар хот
2002 он

Е.И.Кычанов

Ховд хот байгуулагдсаны 240 жилийн ойд

Оросын эрдэмтэн, профессор Е.И.Кычановын зохиож 1980 онд Новосибирскийн “Наука” хэвлэлийн газарт хэвлүүлсэн энэхүү бүтээлийг орчуулж уншигч танаа толилуулах завшаан тохиосонд баяртай байна.

Энэхүү номыг орчуулахад гүн туслалцаа үзүүлсэн, орчуулагч Д.Мөнх-Эрдэнэ, түүхийн зөвлөгч А.Баасанхүү, Д.Ширэндэв нар болон ивээн тэтгэж хэвлүүлсэн ..... нарт халуун талархал хүргэж, юу санасан есөн хүсэл тань бүтэхийн ерөөл айлтгая. Энэхүү номын орчуулгын талаархи санал бодлоо МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн дэд захирал, доктор Х.Цэдэвт гэсэн хаягаар ирүүлж, цаашдын уран бүтээлд минь үнэтэй санал, зөвлөгөө ирүүлэхийг уншигч Танаас хүсье.

Галдан бошгот хааны тухай хүүрнэл

ОРШИЛ

*Өршөөлгүй хувь тавиланг сөрж
Өрвөлзөж яваа биднийг өршөө!*

Жанжа хутагт Ралбайдорж

Бидний олонх нь сургуульд байхаасаа л манай орны дорнод хил хязгаар дахь Зүүнгарын хаалга болох уулын гарцын талаар сонсож байсан билээ. Хятадын төв болон баруун районыг ЗСБНХУ-ын төмөр замын сүлжээтэй холбосон өргөн төмөр зам тавигдах учиртай байв. 1969 онд энэ нутгийн хил орчмоор маоист мөргөлдөөн гарсан нь харамсалтай. Зүүнгарын хаалганы цаана орших Зүүнгар улс нь 1884 онд байгуулагдсан хятадын Шинжаан /Шинэ хил, хязгаар/ мужийн хойд хэсэг бөгөөд тухайн үедээ халимагууд зарим хэсгийг нь бүрдүүлж байсан ойрадууд буюу зүүнгарчуудын биеэ даасан, хүчирхэг улс байсан гэдгийг тэр бүр хүн мэддэггүй. Энэ бол баян тансаг, сайхан орон байлаа. Ойрадын домогт яруу сайхан үзүүлснээр: “Ямар ч налуу, гүвээ дөрөлжгүй тавин оргилт Хангай сүндэрлэнэ. Ямар ч гарц, даваагүй Алтайн уулс ханарна. Далан цагаан цохио аниргүйхэн сүглийж, нэвтрэх аргагүй тавин хар бутан шугуй бараантана. Ой ширэнгэ нь нүд баясгана. Цаст тавин нурууд нь цайрч. Мөсөн хянга бүхий наян байц хадан оргилууд сүмбэрлэнэ. Яасан баяр хөөртэй, сайхан эх орон гээч! ... Арван мянган тунгалаг нуур нь хүрээ татан цайрч... зуун том гол нь мурилзан урсаж, хэдэн зуун мянган булаг нь нийлэн, бургилан, хөөсөрнө. Өнгө бүрийн цэцгүүд нь дэлгэрч найган, бүхий л өвчнийг анагаах рашаан булгууд нь жирэлзэн урсана. Найман янзын амттай ямар ерөөлтэй сайхан ус вэ.

...Талын агь хялгана нь нийлэн ургасан, өтгөн сайхан өвс ногоо нь өчүүхэн ч зааггүй. Аймшиггүй хүчит зэрлэг ан араатнууд нь хоол хайн хүрхэрэн, зүйл бүрийн жигүүртэн шувууд нь донгодсон, далан зүсмийн зээр гөрөөс нь ар араасаа хөврөн идээшлэнэ. Яасан баяр хөөртэй,

Е.И.Кычанов

сайхан эх орон гээч! Энэ тухай ийн өгүүлэх аж. Алтай, Хангайн хойд салбар уулсаар алаг, хар, хээр адуун сүрэг нь багширч..., найман ч удаа тоо алджээ. Цагаан Хангайн өмнөд салбар уулсаар улаан, шар тэмээд нь өсөн үржиж, говийг дүүргэн, ерэн есөн хар буурал халзан буурнуудын сүрэг галзуурсан арслан зааны сүрийг илтгэнэ. Атан тэмээд, ингэнүүд нь хэдэн зуун мянгаараа сүрэглэнэ. Гунжин тэмээд нь ялгарч, тавь жаран мянгаараа, ботго торомнууд нь хэдэн зуун мянгаараа зэрлэг сонгинотой газар идээшлэн, тарга тэвээрэг авна. Голын хөндий, хавцал, тал хээрийг дүүргэсэн улаан үхрийн тухайд яривал тэдний тоог таван ч удаа алджээ. Алтайн давааны гучин өндөрлөгийг эзэлсэн дун шиг цагаан хонин сүргийн тоог алдаад өчнөөн жил өнгөрчээ. Хичнээн олон мал вэ хэмээн хэлэх ч боломж алга! Хонь, адуу, үхэр, тэмээ гэсэн дөрвөн хошуу малын тухай ярихад л энэ!" [1].

XVIII зууны дундуур энэ орныг Цин улсын Хятад устгаж, хүн амын ихэнхийг нь хүйс тэмтэрчээ.

Явган Мэргэний тухай домог ойрадчуудын дунд тархсан байдаг. Домогт өгүүлснээр: "Нар, сарыг халхалсан нэгэн том шувуу Бээжинд бий болжээ. Энэ шувууг ойрадын Явган Мэргэнээс өөр хүн дийлэхгүй болохыг Манжийн хаан мэргэдээс сонсжээ. Ингээд Явган Мэргэнийг урьж гэнэ. Тэрээр Бээжинд ирж долоо хоноод тэр шувууг устгаж гэнэ. Хятадууд ийм баатар эр биднийг ч захирч мэднэ хэмээн айж түүнийг хөнөөхөөр шийджээ. Явган Мэргэний хоолонд нь хор хийж түүнийг хөнөөжээ [2]. Цин улсын хятадтай хийсэн тулаанд ойрадын олон баатрууд амь эрсджээ. Тэдний мөхөл Явган Мэргэний тухай домогт тусгагдсан байна. Зүүн гарын улсыг үндэслэн байгуулагчдийн нэг Галдан Бошгот хааны тухай хүүрнэлээ эхлээ.

Галдан бошгот хааны тухай хүүрнэл

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ

*Энэ навч цэцгийг хараач
Ээ мөн ч сайхан ургаж дээ
Эхээс мэндэлсэн хүүгийн атгаастай гар шиг
Энхэр хөөрхөн дэлбээ нь хуниастай мөртлөө
Эгц дээш тэнгэр өөд тэмүүлэх нь
Энэ ертөнц бүхлээрээ минийх гэх шиг*

Овсей Дриз

Ойрад хөвгүүдийн нэгэн адил Галдан Бошгот хаан эсгий гэрт мэндлэх тэрхэн зуур Юм – Агас хатан халхавч хөшгөө татаж, дуу ч гарч чадахгүй болтлоо тамирдан, эсгий гудсан дээр эргэн хөрвөн төрөх мөчөө хүлээн хэвтэхэд, гэрийн гадна хурсан лам хуврагууд хөнгөрөх эхээс ад зэтгэрийг хөөн зайлуулах уншлага үйлдэнэ. Төрөх хүүхдийн эцэг Хун тайж гэрээс зайдуухан зогсоод ташуураа толгой дээгүүрээ эргүүлэн байж "Зайлцгаа!", "Холдоцгоо!" хэмээн тэнхээ мэдэн хашгирах тэр л агшинд, ойрад түмний ирээдүйн дээд эзэн эр хүмүүн төрснийг зарлах адил, хөвүүн эхээс унамагцаа часхийн дуу хадаав. Гэрт үймэрсэн газар ээж болох эмгэд, эрчүүд ойрад заншлаар дөнгөж мэндэлсэн хөвүүний хүйг таслан угаалга үйлдээд, цагаан хурганы арьсанд өлгийдэв. Хөвүүний төрсөн өдрийн төөргөөр нэр хайрлах гэлэн уншлага уншин, аяга усан дээр сүү дусааж чимх арц цацаад Төвдийн ариун судраар адислан шившлэг үйлдээд аягатай ус руу хэдэнтээ үлээж тарнидаад зүүн гарынхаа ядам хурууг дүрж, хүүгийн амыг гурвантаа тойруулан домнов.

Аягандаа дахин ус нэмээд, хөвүүний нүүр толгойг угаав.

Хөвүүнд тэртээ холын цаст Төвд орны ариун хийдүүдийн томоохон нь болох Галдан хэмээх нэр хайрлаж, тарни бүхий ариун номын хуудас бүхий сахиус зүүж өгөв.

Е.И.Кычанов

13. Там же, гл. 39, с. 456-466.
14. Там же, гл. 38, с. 376.
15. Там же, гл. 39, с. 46а-47а.
16. Там же, гл. 36, с. 33а-36б.
17. Там же, с. 76.
18. Там же, гл. 43, с. 30а.
19. Там же, с. 41б.
20. Да Цин личао шилу, гл. 183, 76.
21. Цинь чжэн пиндин Шамо фанлюе, гл. 46, с. 326-33а.
22. Там же, гл.46, с. 33а.
23. Лю Да-нянь, О Кан-си. Историческая наука в КНР. М., 1971, с. 263.
24. Там же.
25. Синь цзяншэ, 1962, № 7, с. 68.
26. Лиши яньцзю, 1976, № 2, с. 103, 113, 115.
27. Ермаченко И.С. Политика маньчжурской династии Цин в Южной и Северной Монголии в XVII в. М., 1974, с. 122-123.
28. История Монгольской Народной Республики. М., 1967, с. 177.
29. Тихвинский С.Л. Маньчжурское владычество в Китае.- В кн.: Маньчжурское владычество в Китае, М., 1966, с. 42.
30. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства, с. 316.
31. Позднеев А.М. Эрдэнийн-Эрихэ, с. 189.
32. Гонгор Д. Ойратский князь Галдан-Бошигт, с. 19.

Галдан бошигт хааны тухай хүүрнэл

ГАРЧИГ

ОРШИЛ	3
НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ	5
ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ	8
ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ	16
ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ	24
ТАВДУГААР БҮЛЭГ	28
ДОЛООДУГААР БҮЛЭГ	62
НАЙМДУГААР БҮЛЭГ	73
ЕСДҮГЭЭР БҮЛЭГ	163
НОМЗҮЙ	193